

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

SƏDAQƏT HATƏM QIZI ƏSGƏROVA

AZƏRBAYCAN TƏNQİDİ REALİST
ƏDƏBİYYATINDA QADIN OBRAZI

5716.01-Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2015

**Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı
kafedrasında yerinə yetirilmişdir.**

Elmi rəhbər: **Tahirə Qəşəm qızı Məmməd**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Qafar Möhsün oğlu Hüseynov**
filologiya üzrə elmlər doktoru

Asif Heydər oğlu Rüstəmli
filologiya üzrə elmlər doktoru

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrası

Müdafiə “_30_” 06 2015-ci ildə saat “____” – da
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat
İnstitutunun nəzdindəki D 01.131 – Dissertasiya Şurasının iclasında
keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ.1143, Bakı, H.Cavid prospekti115, Əsas bina,
AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron Akt zalı, IV
mərtəbə

Avtoreferat “____” _____ 2015-ci ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi
katibi, filologiya üzrə elmlər
doktoru, professor:**

İmamverdi Yavər oğlu Həmidov

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Qadın obrazı ədəbiyyatda geniş və əhatəli məzmunu ilə yer tutur. Bu intəhasız bədiilik mənbəyinə forma və məzmun yeniliyi baxımından yanaşma ədəbiyyatımızda XIX əsrin 50-ci illərindən M.F.Axundov yaradıcılığından başlanılmış, sonrakı mərhələdə C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqqverdiyev, Y.V.Çəmənzəminli, M.S.Ordubadı, M.Ə.Sabir, C.Cabbarlı, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, H.Cavid və başqalarının əsərlərində inkişaf etdirilmişdir. Dissertasiya işində xüsusi aktuallıq qazanmış qadın problemi tənqidi realist ədəbiyyat və onun qabaqcıl təmsilçilərinin yaradıcılığı əsasında araşdırılır. Ədəbiyyatşünaslıqda tənqidi realizmin qadını yeni bədii-estetik xüsusiyyətlərlə əks etdirməsinə bir sıra tədqiqat əsərlərində (Ə.Mirəhmədov¹, M.Məmmədov², K.Məmmədov³, İ.Həbibbəyli⁴, E.Axundova⁵, T.Məmməd⁶) monoqrafiya və dissertasiyalarda toxunulsa da, problemin bütöv şəkildə araşdırılması konkret məqsəd olaraq alınmamışdır. Sovet ideologiyasının hegemonluğu və təsiri qadın probleminin milli ədəbiyyatda öz prinsip və şərtləri, dəyərləri ilə öyrənilməsinə bir o qədər də imkan verməmişdir. Bu cəhətdən tənqidi realist ədəbiyyatda qadın obrazının araşdırılması və tədqiqata cəlb olunması xüsusi maraq doğurur. Təqdim edilən dissertasiya işində qadının imkanlarının inkişafı ənənəvi Azərbaycan qadınının həyatda keçdiyi tarixi inkişaf yolu ilə əlaqələndirilərək müqayisəli şəkildə verilir. Qadına qarşı yeni münasibət formaları üzə çıxarılır, insan-qadın, qadın-cəmiyyət problemi qoyulur. Tədqiqatın aktuallığı ilk növbədə müasir dövrdə qadın

¹Mirəhmədov Ə. Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqatlar (XIX-XX əsrlər). Bakı: Maarif, 1998.

²Məmmədov M. "Danabaş kəndinin əhvalatları povestinin ideya-bədii xüsusiyyətləri". AMEA. Ədəbiyyat məcmuəsi. Bakı. 1953.

³Məmmədov K. C.Məmmədquluzadə həyat və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 1974.

⁴Həbibbəyli İ. C.Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri (təkmilləşdirilmiş ikinci nəşri). Naxçıvan: "Əcəmi", 2009.

⁵Ахундова Э. Реализм Джагила Мамедкулизаде и опыт русской литературы XIX - начала XX века. (Проблемы сравнительной типологии). Баку: Язычы, 1988.

⁶Məmməd T. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası (H.Cavid, C.Məmmədquluzadə və C.Cabbarlının dramaturgiyası əsasında). Filol.elm.dok....alimlik dərəcəsi üçün təqdim edilmiş dis.....Bakı, 2004.

hüququna marağın getdikcə gücləndiyi, hər bir xalqın tarixi-mənəvi sərvətlərini üzə çıxardaraq milli kimliyini təsdiq etməyə çalışdığı bir zamanda Azərbaycan qadını kimi ənənələrə bağlı şəxsiyyətin ədəbiyyat tariximizdəki yeri obyektiv şəkildə müəyyənləşdirməyə olan ehtiyacla şərtlənir. Qadın obrazı

ideallıqla reallığın vəhdəti kontekstində yeni nəzəri-estetik baxış müstəvisində ilk dəfə tədqiqata cəlb olunur və əldə olunan nəticələr problemin aktuallığını əsaslandırır.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Dissertasiyanın tədqiqən obyektini Azərbaycan tənqidi realist ədəbiyyatında qadın obrazı təşkil edir. Problemlə əlaqədar dissertasiyada C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, Y.V. Çəmən-zəminli və XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərin tənqidi realist ədəbiyyatı təmsil edən bir çox ədiblərin yaradıcılığında qadına zamanın səciyyəsiindən çıxış edərək poetik baxış və onun bədii təsvir, və onun bədii imkanlarını təhlil etmək nəzərdə tutulmuşdur. Müqayisə üçün əvvəlki ədəbi mərhələlərə, oxşar proseslərin yaşandığı türk ədəbiyyatına müraciət edilmişdir. Mövzunun ümumədəbiyyat kontekstində əhatəliliyini təmin etməyə, qadının etik-fəlsəfi, ictimai-əxlaqi məzmununu, milli obraz özünəməxsusluğunu səciyyələndirməyə səy göstərilmişdir. Tədqiqat zamanı ayrı-ayrı ədiblərin yaradıcılığı konkret mövzu baxımından araşdırılıb müqayisələr aparılmış, eyni zamanda bu sahədə təcrübəli alimlərin tədqiqatlarından, dissertasiya və elmi məqalələrdən mövcud işin elmi-nəzəri mənbələri kimi istifadə olunmuşdur.

Mövzunun tədqiq səviyyəsi. Mövzu keçən əsrin ortalarından başlayaraq geniş maraq dairəsi kəsb etmişdir. Bu mərhələyə qədər ayrı-ayrı ensiklopedik və fəlsəfi lüğətlərdə qadın, onun sosial statusu haqqında məlumatlar verilmiş, şair və yazıçıların yaradıcılığında qadının bədii-estetik funksiyalarından bəhs olunmuşdur. Lakin onun geniş, əhatəli və müxtəlif istiqamətlərdə araşdırmalara cəlb edilməsi XX əsrin 50-60-cı illərindən başlanılmışdır. Milli ədəbiyyatşünaslığımızda problemin öyrənilməsi sahəsində tənqidi realist yazıçılara həsr olunmuş tədqiqat əsərlərinin müəllifləri kimi M.C.Paşayev, Ə.Mirəhmədov, F.Qasımzadə, Z.Əskəri, H.İsrafilov, İ.Həbibbəyli, K.Məmmədov, M.Məmmədov, M.Qasimov və b. Maraqlı elmi mülahizələrlə çıxış etmişlər. Lakin bu müəlliflər içərisində daha çox M.Məmmədov, K.Məmmədov öz araşdırmalarında zamanın qadınla bağlı problemlərinə geniş şəkildə yer ayırmışlar. Digər adlarını qeyd etdiyimiz müəlliflər isə tədqiqat əsərlərində zamana daha çox ictimai-siyasi-mədəni baxış bucağından yanaşmış, qadın probleminin hərtərəfli

öyrənilməsinə isə ikinci planda saxlamışlar. Daha doğrusu, qadın problemi onların elmi araşdırmalarının tədqiqat predmetinə çevrilməmişdir. K. Məmmədov “C. Məmmədquluzadənin həyat və yaradıcılığı” adlı monoqrafiyasında ictimai-siyasi vəziyyəti nəzərə almış, eyni zamanda, din adı altında fanatizmin yayılaraq qadın taleyinə vurduğu zərbələrə toxunmuşdur.

Problemə XX əsrin son illərində müraciət edən qadın müəlliflərdən E. Axundovanın “XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində rus ədəbiyyatı ənənəsinin C. Məmmədquluzadə realizminə təsiri” adlı tədqiqat əsəri müqayisəli aspekti ilə diqqəti cəlb edir. Tədqiqatçı, qadın və din probleminin qarşılıqlı vəhdətindəki tarazlığın pozulma səbəblərini araşdırmış, Azərbaycan və rus nəsrində problemə yanaşmada oxşar və fərqli cəhətləri üzə çıxarmış, ümumiləşdirmələr aparmışdır. Müasir dövrdə problemə müxtəlif istiqamətlərdə maraq artmış, son iyirmi ildə xeyli tədqiqat əsərləri və dissertasiyalar yazılmışdır. Məsələn, Sultanova Xanımın “XIX əs rus yazıçılarının əsərlərində Şərq qadınının bədii obrazı” (2010)¹, Həsənova Rənanın “XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində bədii ədəbiyyatda qadın problemi” (2010)², İbrahimova Gülzar İsaxan qızının “XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda qadın siyasəti” (2011)³ dissertasiyalarını göstərmək olar. Qadına qarşı dini və ənənəvi münasibətin formalaşdırdığı bir çox məqamlarla bağlı baxışların dəyişilməsi, onun sosial və ictimai mündəricəli obraza çevrilməsi, fəlsəfi məzmun genişliyi mövzuya artan marağın başlıca səbəblərindəndir. Bu baxımdan araşdırmalarda qadının müasir problemləri ilə bağlı vəziyyətlər qabarıq şəkildə qoyulmuş, qadın-cəmiyyət münasibətləri yeni mövqedən tədqiq olunmuşdur. Həsənova Rəna Nurəddin qızının dissertasiyasında problemə N. İbsen və C. Cabbarlı yaradıcılığına müqayisə aspektində yanaşılmış, qadın azadlığı məsələsini araşdırmaqla Şərq və Qərb ədəbiyyatlarında ictimai problematikanın təcəssüm qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmağa cəhd göstərilmişdir. Lakin milli ədəbiyyatşünaslıqda tənqidi realist ədəbiyyatda qadın-cəmiyyət münasibətlərinin inikası yeni baxışlarla demək olar ki, öyrənilməmişdir. Təqdim edilən “Azərbaycan tənqidi realist

¹Sultanova X. “XIX əs rus yazıçılarının əsərlərində Şərq qadınının bədii obrazı”: Fil.üzrə fəlsəfə dok....dis., Bakı, 2010.

²Həsənova R. “XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində bədii ədəbiyyatda qadın problemi”: Fil.üzrə fəlsəfə dok....dis., Bakı, 2010.

³İbrahimova G. “XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda qadın siyasəti”: Fil.üzrə fəlsəfə dok....dis., Bakı, 2011.

ədəbiyyatında qadın problemi” tədqiqat işində mövzu sistemli şəkildə, həm də yeni ideya və konsepsiyalar baxımından ilk dəfədir ki, geniş məzmununda elmi təhlilə cəlb olunmuşdur.

- Qadının normalar və stereotiplər çərçivəsində yaşamını milli, dini və sosial-siyasi şərtlərlə əlaqələndirib izah etmək;

- Folklordan və klassik bədii irsdən əsrin əvvəllərinə qədər qadın obrazının əks etdirdiyi məzmunu tənqidi realist ədəbiyyat nümunələri ilə müqayisəyə cəlb edərək oxşar və fərqli cəhətləri aşkarlamaq;

- Azərbaycan tənqidi realizmində, xüsusən dramaturgiyada qadın obrazlarının yaranmasında müşahidə olunan təsiredici ənənələri müəyyən-ləşdirmək, ənənəvi Şərq və Qərb tipli şərq qadınının milli xarakter keyfi-yətlərini təhlil edərək, onun yaşadığı dinamikanı sabit cəhətləri ilə qarşılaş-dıraraq bu prosesin ədəbiyyatda əks olunması xüsusiyyətlərini üzə çıxar-maq;

- Klassik ənənəvi poeziyadan qadının satirik ədəbi mühitə keçidinin səbəblərini və özünəməxsusluqlarını araşdırmaq;

- Satirik poeziyanın qadınla bağlı tənqid hədəflərini üzə çıxarmaq;

- Bədii yaradıcılıq sistemində qadın obrazı ilə müəllif mövqeyinin ifadəsi imkanlarını tədqiq və təhlil etmək və s.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi. Qadın obrazı, ədəbiyyatın qadın proble-minə münasibətilə əlaqədar ümumədəbiyyat kontekstində dissertasiya, müxtəlif səpkili məqalələr yazılmış və ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığından bəhs edən tədqiqat əsərlərində qadına həm zamanın global problemi kimi yanaşılmış, həm də daşdığı bədii-estetik funksiyası baxımından nəzər yetirilmişdir. Lakin Azərbaycan tənqidi realist ədəbiyyatında qadın proble-minə bu dissertasiyaya qədər hər hansı bir tədqiqat həsr olunmamışdır. Buna görə də “Azərbaycan tənqidi realist ədəbiyyatında qadın obrazı”nın tarixi-müqayisəli, metodoloji prinsiplər əsasında araşdırılmasına və milli spesifik xüsusiyyətlərinin sistemli şəkildə tədqiqinə böyük ehtiyac vardır.

Milli bədii təfəkkür ənənədən kənar düşünülmədiyi kimi, onun poetik ifadə sisteminin ənənəyə bağlılığıda şübhəsizdir. Dissertasiyada qadının inkişaf xüsusiyyətləri ədəbiyyatın yaddaşında mövcud olan ənənələr əsasında təqdim olunur. Əsər yazılarkən Azərbaycan tənqidi realist ədəbiy-yatının təqdim etdiyi qadın obrazı milli-dini, sosial-tarixi kontekstdə izlənilmiş, sovet ədəbiyyatşünaslığının ideoloji yanaşmalarındakı yanlışlıq-lar təkzib olunaraq, müxtəlif əsərlərdən gətirilən nümunələr əsasında təqdim edilmiş və ümumiləşdirmələr aparılmışdır. Dissertasiyada obyekt kimi qadının sosial funksiyası, əxlaqi-mənəvi mahiyyəti, milli obraz

özünəməxsusluğunda ideya zənginliyi və bədii-estetik funksiyası konseptual şəkildə tədqiqata cəlb olunur. Tədqiqatın elmi yeniliyi, mövzu aktuallığı da bununla əlaqədardır.

Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsası. Dissertasiya işində tarixi-müqaisəli təhlil metoduna üstünlük verməklə, yeri gəldikcə başqa metodlara da (semiotik aspektdə) müraciət olunmuşdur. Əsərin yazılmasında ədəbi-nəzəri materiallardan istifadə olunmuş, analoji tədqiqatların təcrübə və elmi nəticələrinə istinad edilmişdir.

İşin praktik əhəmiyyəti. İş ayrı-ayrı ədəblərin yaradıcılığında qadının yeri, bədii ədəbiyyatda spesifik təzahür xüsusiyyətləri, epik-dramatik modeldə qadının yeri və qadının lirik “mən”-inin digər problemlər işığında araşdırılması istiqamətində aparılan yeni tədqiqatlar üçün faydalı ola bilər. Dissertasiyadan ali məktəblərin filologiya fakültələrində müvafiq mövzuların tədrisində, xüsusi kurs və Gender problemləri ilə bağlı toplantılarda, araşdırmalarda istifadə oluna bilər.

İşin aprobeiasiyası. Dissertasiya işinin mövzusu Bakı Slavyan Universitetinin Elmi Şurası tərəfindən təsdiq olunub və həmin universitetin Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Mövzu ilə bağlı müəllif Beynəlxalq konfranslarda, gənc tədqiqatçıların Ümumrespublika konfranslarında məruzələr etmişdir. İşin əsas müddəaları ayrı-ayrı jurnal və məcmuələrdə (respublika və respublikadan kənar) çap olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil (fəsillərin hər biri müvafiq yarım fəsillərə ayrılmışdır), nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

«Giriş»də mövzunun aktuallığı, tədqiqatın elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri, metodoloji əsasları, aprobeiasiyası haqqında bilgi verilir.

Dissertasiyanın “**Tənqidi realist nəsrə qadın problemi**” adlanan birinci fəslə iki yarım fəsil altında əhatə olunmuşdur.

“**Tənqidi realist nəsrə qadın stereotiplər, normalar və milli dəyərlər prizmasında**” adlı birinci yarım fəslində qadın obrazının ədəbiyyatda təkamülü izlənərək müqayisələr aparılır, xalq yaradıcılığında xüsusilə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında və N. Gəncəvi yaradıcılığında qadının cəmiyyətdə təzahür formalarından, milli obraz özünəməxsusluğundan, qadın şəxsiyyətinin birbaşa şəkildə xalq ədəbiyyatı ilə bağlılığından bəhs

olunur.Necə olur ki, qadın milli ənənədəki (Kitabi-Dədə Qorqud dastanı, N.Gəncəvi yaradıcılığındakı türk qadın obrazları üçün xarakterik olan) mübarizliyini M.Cəlilin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində göstərə bilmir?- kimi suallara cavab tapılır.Bu yarımfəsildə M.Cəlilin “Danabaş kəndinin əhvalatları”, Ə.Haqqverdiyevin “Odabaşının hekayəsi”, Y.V.Çəmənzəminlinin “Dərdli Züleyxa”, “Fokusnik” nəsr əsərləri təhlilə cəlb olunur.Məlim olur ki, xalq ənənəsindən gələn normalara, milli dəyərlərə əməl edən dövrün stereotiplərindən gələn ağrı-acılar da yaşamaqlı olur.Bütün bunlara baxmayaraq qadın, ənənə ilə müasirliyin birləşməsində balansı saxlayaraq öz əqidəsindən dönmür.

“Tənqidi realist nəsrin qadın obrazları dini dəyərlər kontekstində” adlı ikinci yarımfəsildə İslam, Buddizm, Xristian və Yəhudi dinlərinin müqayisəsində qadın şəxsiyyəti təhlil olunur və İslam dininin qadına verdiyi bir sıra özəlliklər vurğulanır.Hədislərdən faktlar gətirilərək islam dinində qadına yanaşmanın mahiyyəti açılır.Lakin bu yarımfəsildə qadın islam dini dəyərləri kontekstində təqdim olunmasına baxmayaraq dinin qanuni tələbləri C.Məmmədquluzadənin, Ə.Haqqverdiyevin nəsr əsərlərindəki obrazlar vasitəsilə tədqiq olunur.Şərq ənənəsində fəlsəfi və diniqatın əsas yer tutması onun başlıca özünəməxsusluqlarından biridir¹.Ə.Haqqverdiyevin “Odabaşının hekayəsi”ndə klassik ənənə, İslam sivilizasiyası dövrünün ədəbiyyatı ilə müqayisədə çox maraqlı bir məqam üzə çıxır.Hekayədə Fərman obrazı Gövhərtaca olan sevgisindən və bu sevginin baş tutmamasından dərvişə çevrilirsə, bu məqamda orta əsrlər nümayəndəsi olan M.Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeməsindəki bir çox motivlərin dekonstruksiyası ilə rastlaşırıq.Çünki, Füzulinin Məcnun obrazı da Leyliyə olan sevgisindən, öz sevgisinin alınmamasından çöllərə düşüb aqlını itirirdi.Deməli, orta əsrlər ədəbiyyatındakı hadisələr öz axarının məzmununu dəyişərək, XX əsr ədəbiyyatında fərqli yaradıcılıq metodunda və fərqli janrda məcraya daxil olur.

Dissertasiyanın II fəslı **“Azərbaycan tənqidi realist dramaturgiyasında qadın problemi”** adlanır və iki yarımfəsildən ibarətdir. **“Cəmiyyətdə yaşanan problemlərin dramaturgiyada qadın taleyinin drammatizmi ilə əksi”** adlanan I yarımfəslində realizmin Azərbaycan ədəbiyyatında

¹Məmməd T. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası (H.Cavid, C.Məmmədquluzadə və C.Cabbarlının dramaturgiyası əsasında). Filol.elm.dok...alimlik dərəcəsi üçün təqdim edilmiş dis.....Bakı, 2004.

bir cərəyan olaraq XIX əsrdə formalaşmış inkişaf etməyə başlaması və XX əsrdə özünün daha da yüksək mərhələyə çatması tədqiq olunan problem səviyyəsində bir daha əsaslandırılır. Bu mərhələ dramaturgiyamızda xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dramaturgiya sürətlə inkişaf edir, özü ilə yeni bədii fikirlər, fəlsəfi düşüncələr, ədəbi üslublar gətirir və xalqın həyatını göstərən ayıldıcı, islahedici maarifçi realizmdə dinamikasını, kəskinliyini artıraraq növbəti mərhələdə ifşaedici tənqidi realizm cərəyanı ilə birləşir. Düzdür, bu yeniliklər, islah edərək yeni həyat düzəni qurma dramaturgiyadan əvvəl, nəsrimizdə (İ. Qutqaşının "Rəşid bəy və Səadət xanım", A. Bakıxanovun "Kitabi-Əskəriyyə" əsərlərində) özünü göstərir. Lakin dramaturgiyamızda nəsrədən gələnlər artıq bir ənənə halına düşür və təkamül yolunu daha da sürətlə keçir. XIX əsrin ikinci yarısı maarifçiliyin aparıcı sahəsi dramaturgiya idi. M. F. Axundov, N. Vəzirov, Ə. Haqverdiyev, N. Nərimanovdan sonra bu ənənəni layiqli və novatorcasına, maarifçi realizmdən tənqidi realizmə keçərək davam edərən C. Məmmədquluzadə olur. Öz prinsipləri ilə M. Cəlilin yaradıcılıq üslubu dramaturgiyamızın əvvəlki nümayəndələrinin yaradıcılığından fərqlənir. Bu fərq isə onun dramatik irsində zamanın mühüm problemlərini yüksək sənətkarlıqla əks etdirməsində və dərin, əhatəli realizmində üzə çıxır. "Realizm, həyat həqiqətləri, gerçəkliyi, konkret tarixi və mədəni inkişaf səviyyəsi, hər bir ölkə və millətin tarixi kökləri, mentaliteti ilə üzvi halda bağlıdır və bu amillərlə şərtləşir. Bu o deməkdir ki, ədəbiyyat, incəsənət və digər yaradıcı fəaliyyətin nəticələri konkret dövrün inkişaf mərhələsinin iqtisadi, sosial-siyasi şəraitindən yan keçə bilməz"¹. Bu baxımdan yarım fəslin daxilində C. Məmmədquluzadənin "Ölülər", "Danabaş kəndinin məktəbi", "Dəli yığıncağı", "Ər", "Anamın kitabı" adlı əsərləri tədqiq olunur. Ümumiyyətlə, C. Məmmədquluzadənin yaradıcılığı İ. Həbibbəyli, K. Məmmədov, M. Məmmədov, A. Zamanov, Y. Qarayev, Ə. Mirəhmədov, Ə. Saraçlı, H. İsmayılov, T. Məmməd, Z. Əskərli, S. Vahabova və s. dəyərli alim və tədqiqatçılarımız tərəfindən təhlil süzgəcindən keçirilmişdir. Lakin insan (qadın) mühit (geniş mənada cəmiyyət) bağlılığının dolaşmaq, qərribə mənzərəsi arxasında gizlənən mahiyyət psixoloji-zəmin, mənəvi aləm dövrün müasir insanını cəlb edən başlıca amillərdəndir. Bu mənada qadın istər fərd, itərsə də şəxsiyyətinin neqativ hala salınmasının işıqlandırılması, hər şeydən əvvəl, ictimai və

¹Qarayev Y. Tənqid: problemlər portretlər. Bakı: Yazıçı, 1976.

ailədaxili münasibətlərdəki müəyyən zaman kəsiyindən pozitiv görünən cəhətlərin gizli, daxili mahiyyətinin açılması zərurətini ortaya çıxarır. Yuxarıda C.Məmmədquluzadənin adlarını qeyd etdiyimiz əsərlərinin ideyası konkret zaman və məkandan qaynaqlansa da ümumbəşəri və əbədidir. M.Cəlilin adlarını qeyd etdiyimiz əsərində Şərq qadınının azadlığı və mövqeyi müstəvisində global milli problem qaldırılır.

“Ölülər” əsərində qadın tipləri silsiləsinə daxil olan Nazlı surəti hər kəsdən çox ürək ağrısıdır. Hacı Həsənin öz qadını ilə danışdığı “qız tayfası axmaq bir şeydir: Xeyrini-şərini nə anlayır” kəlmələri Nazlının vəziyyətini açıb göstərməklə bərabər, qadının özünün də təhqir olunması idi. Müəllifi bir qadın ömrünün boşluğu, qanadsızlığı kimi mühüm mənəvi problem düşündürür və bu baxımdan qəhrəmanın, eləcə də onu əhatə edən insanların (qadınların) həyatına, düşüncələrini bədii təhlil süzgecindən keçirir. İstər “Ölülər” dəki, istərsə də “Dəli yığıncağı”ndakı təsvir olunanlar əsl xalq faciəsidir və gerçəkliyin real bədii cizgilərlə ortaya çıxması həm tragik, həm lirik, həm də komik motivlərə əsaslanır. Şeyx Nəsrullahın ölü dirlətməsi nə qədər komikdirsə, bütünlükdə bir cəmiyyətin bu boşboğazlığa inanması tragikdir. Cəmiyyətin belə savadsızlığından və avamlığından irəli gələn kaos isə qadınların vəziyyətinin tragik-lirik motivlərlə üzə çıxmasındadır. “Lirikada obyektiv aləm həmişə qəhrəmanın subyektiv qavrayışından keçərək bir dünya modeli kimi qurulur”¹. Əsərdə qadınlarla baş verənlər obyektiv aləmdir. Subyektiv qavrayış isə çoxtərəflidir – qadınların özlərinin vəziyyətlərinə subyektiv münasibəti, İskəndərin münasibəti və Şeyx Nəsrullahın ehtiraslarından doğan münasibət. Hər birinin özünəməxsus lirikası var. Lakin bu çoxtərəfli lirikanın nəticəsi faciədir. Üztərəfli lirik məzmunun birliyində ifadə olunan dəhşətli faciə o dövrün dünya, düzən modelini doğru əks etdirir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarixinə hakim kəsilmiş geridəqalmışlıq və savadsızlıq Şərq ailəsinin inkişafa doğru addımlamasında mühüm mənfi amilə çevrilir.

Bir qədər yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz M.Cəlilin əsərlərində əks olunmuş qadın tipləri ümumilikdə Şərq üçün, xüsusilə, Azərbaycan üçün səciyyəvidir. Buradakı qadınlar öz dünyalarında bacardıqları qədər xeyir-xahlıqları ilə yadda qalırlar. Amma faciə törədən uyğunsuzluq bunda idi ki, biz həmin qadınların daxillərindən çıxış edib, XX əsrin əvvəllərində

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. III cild. I cild. Bakı. Azərbaycan SSR EA, 1957.

mövcud olan Azərbaycan ailəsini müasir dünya modelində oturmuş ailə qəlibinə sala bilmirik. Lakin zaman keçdikcə, yeni quruluşun mürəkkəb dolaylarında xarakterlərin daxili aləmində baş verən dəyişikliklər, ictimai həyatda yeni normaların formalaşması, texnikanın sürətli inkişafı qadına münasibətdə yeni poetik ovqat yaradır. Əvvəlki dövrlərdə özünü bədii-etik məzmunu ilə poeziyada predmetləşdirən qadın, müasir ədəbi yaradıcılıqda daha çox müasir qadın obrazının yaranması ilə dinamik xarakter kəsb etdi. Müasir qadınlıq daha çox zəngin insani keyfiyyətlərin daşıyıcısı kimi diqqəti cəlb edir. Mövhumata qarşı üsyan, insanın şərəfini və namusunu son dərəcə yüksək tutmaq, həyatın bütün sahələrində yenilik yaratmaq, elm və maarifi yaymaq, bir sözlə köhnə buxovları əxlaq kodeksindən yanaşaraq qırıb atmaq uğrunda mübarizə motivləri C. Məmmədquluzadənin “Ölülər” və “Dəli yığıncağı” (1926) əsərlərini bir ideya planında birləşdirir. C. Məmmədquluzadənin qələmə aldığı cəmiyyətdəki iki qütb “ağlılarla dəlilər” sövdələşirlər. Lakin dəlilər cəbhəsinin ən ürəkəğrıcı və yadda qalan qadın siması Pırpız Sonadır. Ümumiyyətlə, bu hadisələrin cərəyanında xarakterlər və onların açılış üsulları bizə daha maraqlı gəlir. Həzrəti Əşrəf guya insanpərvərlik ideyalarının carçısı kimi çıxış edib, həmin vilayətdə abadlığı bərpa etmək üçün dəlilərə müalicəxana açmaq istəyir. Bura Lalbyuz adlı həkim çağırılır və varlı, simasız tacirlər hakim həzrət Əşrəfin vəhşi bağırıqları qarşısında tir-tir əsərək, çoxlu pul toplayırlar. “Hacı Əşrəf: (Çox ucadan və hirsli) Pul! Pul!”¹ Lakin yığılan pullar hakimlə fırıldaqçı həkim arasında bölüşdürülür. Burada maddi hakimiyyətə sahib olanlarla mənəvi dünyaya sahib olanlar arasındakı yaşananlar qarşılaşdırılır, ağılsız güclülərin ağıllı zəiflər üzərində hökmranlığı və qadınları oyuncağa çevirən məcburi siğə əhvalatı kimi eybəcər sifətlər tənqid atəsinə tutulur. Siğə problemi C. Məmmədquluzadənin həm nəsr, həm də dramaturji əsərlərində ana xətt kimi keçir. Bunun əsas səbəbi qadınların hüquqlarından məhrum olmasıdır ki, müəllif bu xüsusiyyəti ümumi olaraq Şərq qadınlarının uğursuzluğu kimi təhlil obyektinə seçir. Hadisələr müxtəlif məkanlarda baş versə də, müəllif ideyası pozulmur və realizm metodunun xüsusiyyətlərinə istinadən həyat gerçəkliklərindən uzaqlaşmır. Biz bu əsərdə hadisələrin müxtəlif məkanlarda baş verdiyini görsək də, həmin məkan ümumiləşmiş tariximizin səhifələrində kəskin daxili ziddiyyətlər, dəhşəti hadisələr ilə

¹Məmmədquluzadə C. Əsərləri. IV cild. Baki: “Öndər”, 2004.

zəngin olan qaranlıq feodal-patriarxal aləmin tipik bir guşəsi kimi qalır. Gərgin konfliktlərlə yaşanan hadisələr konfliktlərdən daha çox öz mahiyyəti ilə psixoloji anlamda yadda qalır. Elə buna görə də yaranan münafiqə komik-məzhəkəli xarakter alır. Əsərdə hadisələri göz önündən keçirdikcə müəllif sübut etməyə çalışır ki, təsvir olunan tarixi şəraitdə az da olsa müsbət tiplər silsiləsi mövcuddur. Onlar isə Molla Abbas, Farmazon Rüstəm, Cinni Mustafa və başqalarıdır. Lakin belə insanların vəziyyəti “cəhənnəm”ə bərabər bir mühitdədir. Çünki, feodal mühitində bu insanlar boğulurdular. “Ölülər”də olduğu kimi, “Dəli yığıncağı”nda da müsbət obrazlar silsiləsi tragikomik səciyyə daşıyır. Tragiklik ağıllı obrazların dəliliyində üzə çıxdığı üçün ürəkaçıcıdır. Lakin Kefli İskəndərdən fərqli olaraq “Dəli yığıncağı”nda Pırpız Sonanın və Molla Abbasın dilindən monoloqlar söylənilmir. “Dəli yığıncağı”ndakı bütün qadın obrazları (Səkinə, Əminə, Ümmügülüm) öz mənfilikləri (avamlıqdan doğan qüsurlar) ilə yadda qaldığı zaman, Sona öz ərinə sadıqlığı ilə unudulmazlaşır.

“Pırpız Sona: Molla Abbas, qorxuram! Molla Abbas, məni tut, mən qorxuram! (Əllərini qabağa uzadır və yalvarır). Molla Abbas, o arvadlar ki, öz ərlərini tullayıb qardaşlarına qoşulub gedirlər, o arvadların ucundan qorxuram dünya və aləm dağıla, külli-küfan ola¹. Sonanın dilindən söylənilən “Vay, nələr gördüm” kəlmələri təkcə Sonanın fəryadı deyildi. Bütün Şərq qadınlığının və üsyan edən əsərin müəllifinin acı fəryadı idi. Sona müəllif tərəfindən dəli şəklində əsərə daxil edilsə də, yaxsını yamandan seçə bilməyi eyni zamanda Şərq qadınının həyat yoldaşına sadıqlığı ilə yadda qalır. M. Cəlilin dəli şəklində əsərinə daxil etdiyi obrazlar öz estetik işarəliliyi ilə də seçilir. Müsbət planda verməyə çalışdığı surətlərlə dramaturq feodal-patriarxal cəmiyyətdə ağıllı, xeyirxah və gözüaçıq adamların düşür olduğu müsibət və faciələri ümumiləşdirmək məqsədini güdür. Onların hərəkətləri özlüyündə hüquqsuzluğa, baş-ayaq dünyaya üsyan və etirazı işarəviləşdirir.

“Kənddə qalar məhz övrətlər və itlər; çünki, bunlar çöl işində əsla lazım deyillər”² kəlməsi bizə “Danabaş kəndinin məktəbi”ndə qadın probleminin təhlili üçün açar nöqtəsini göstərir. Bu əsərin ideyası əsas tarixi bir dövrün müəyyən ümumiləşdirilmiş panoramını yaratmaqdır. Əsərdə biz öz davranışları ilə seçilən qadın obrazlarına rast gəlmirik, lakin əsərdəki “kənddə

¹ Axundov M.F. Əsərləri. III cild. I cild. Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1958.

² Məmmədquluzadə C. Əsərləri. IV cild. I cild. Bakı: “Öndər”, 2004.

qalar məhz itlər və övrətlər”¹kəlməsi ümumilikdə qadınlara münasibəti, eyni zamanda əsərin yazıldığı dövrün bir sıra çatışmazlıqlarını açır.Ümumiyyətlə, bu əsərdə xalqı cəhalətdən, çürük inam və etiqadlardan xilas etmək üçün maarifin və məktəbin böyük rola malik olması ideyalarını görürük və bu ideyaların “Danabaş kəndinin məktəbi”ndə əksi N.Nərimanovun “Nadanlıq” əsəri ilə C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin məktəbi”ni bir problematika ətrafında birləşdirir. Çünki, Nərimanov da maarifin, mədəniyyətin geniş intişarı üçün dini zehniyyətə, Şərq ətalətinə, nadanlığa qarşı mübarizə aparmışdır.Məhz “Nadanlıq” əsərinin mərkəzində də bu ideya dururdu.bu iki əsər eyni ideya planında birləşsə də maarifçi və tənqidi realizm nöqteyi-nəzərindən fərqlənir. “Nadanlıq” əsərinin qəhrəmanını gənc müəllim Məhəmməd ağa ziya, maarif yaymaq arzusu ilə kəndə gəldikdə hərcmərcliyin, dərəbəyliyin hökm sürdüyü nadan, qorxunc bir mühitlə qarşılaşır.Həmin mühitdə oxumaqla, təhsillə nəinki maraqlanmır, onu ata-baba mühtiləri və şəriət üçün qorxulu, zərərli hesab edirlər.Bunun üçün Hacı Abdullanın məktəbə uşaq yığmaq istəyən Məhəmmədəğ aya dediyi fikirlər köhnə cəmiyyətin əsaslarına qarşı amansız mübarizənin nə yerdə olduğunu səciyyələndirir.

Hacı Abdulla: Ay Məhəmməd ağa! Boş yerə başını binə ağrıdırsan! Bizim adam oxumağa uşaq verməz.Hər kəsin özünə görə bir dərdi var.Birinin uşağı qaramal otarır. O birininki qoyuna gedir, biri yer əki; uşaqlarını da sənə versinlər, bəs işləri necə olsun? Ondən savayı, doğrusunu demək: Rusca oxuyan düz yoldan çıxar”².

N.Nərimanov maarifçi olduğu üçün əsərində Məhəmməd ağa kimi yol göstərən ziyalı obrazı yaratmışdır.C.Məmmədquluzadə isə tənqidi realist olduğundan cəmiyyətin kökündən çürüməsi ideyasını əsaslandırmaq üçün avam mühitlə bərabər müəllimi də tənqid hədəfinə çevirmişdir.M.Cəlilin digər əsərlərində olduğu səviyyədə bu əsərində qadın obrazlarına rast gəlməsək də, qadınları kölə halına salan mühitin iç üzü və mahiyyəti açıq təhlil olunur.Danabaş kəndinə gözlənilmədən çoxlu dövlət adamlarının və böyük vəzifəli şəxslərin gəlməsilə kənd əhlinin təşvişə düşməsi bu mühitə açıq göstəricisidir.Elə əsərdəki ideyanın əsas məğzi də burada açılır.Böyüklərin kəndə gəlməsi ilə əlaqədar olaraq yaranan vahimənin fonu danabaşlıların şüur səviyyəsini göstərməklə bərabər, həm də hakim təbəqə-

¹Məmmədquluzadə C.Əsərləri.IV cildə.I cild.Bakı: “Öndər”, 2004.

²Nərimanov N.Seçilmiş əsərləri.Bakı, “Lider nəşriyyat”, 2004.

nin yaratdığı qorxu, özünü kor-koranə qoruma hissiyyatını əks etdirir. Lakin “Ölülər”in düşüncəsi ilə “Danabaş”lıların fikirləri burada fərqlənir. “Ölülər” də Şeyx Nəsrullahın gəlişindən heç nə anlamayıb, məmnunluq hissi keçirən avam camaat artıq “Danabaş kəndinin məktəbi”ndə ayıqlıq göstərərək böyüklərin kəndə gəlməsindən narahat olmağa başlayırlar. Lakin bu narahatlığın ifadəsi, özünüqoruma vasitəsi (uşaqların kərmə qalağında gizlədilməsi) yenə də ürək ağrıdır. Ananın öz uşağını kərmə qalağında gizlətməsi həm qadının, həm də onun tərbiyə etməli olduğu övladının faciəsini çoxçalarlı şəkildə əks etdirmək üçün gözəl düşünülmüş bədii priyomdur.

Siyasi-ictimai hadisələrin ən mürəkkəb bir vaxtında fəlsəfi təfəkkürün məhsulu olaraq, müəllif tərəfindən 1919-1920-ci illərdə qələmə alınan “Ananın kitabı”nda möhtəşəm problemlər qadınların xarakteri və talelərində ümumiləşdirilir. Bu əsərdə qədim, zəngim keçmişə malik bir xalqın gələcək taleyi, müqəddaratı, milli varlığı, birliyi kimi ciddi problemlər öz əksini tapır. Bu əksətdirmədə qadınlar (Gülbahar və Zəhrabəyim ana) xüsusi rola malikdirlər. Hadisələr kiçik bir ailədə baş verir, lakin kiçik ailə daxilində böyük məqsədli amallar uğrunda mübarizə gedir. Həmin mübarizənin də aparıcısı Gülbahardır. Vaxtı ilə bütün hüquqları əlindən alınmış, elə məhz əsər daxilində də itirilmiş milli və fərdi hüququ fonunda təqdim edilmiş Azərbaycan qadını Gülbahar, xalq, vətən, ana anlayışlarının müdafiəsi üçün səfərbərdir. (Gülbahar adı burada qadınlığın yeni baharına, oyanışına işarə etmək baxımından da maraqlıdır). Gülbaharın həyatı qənaətlərindən doğan düşünülmüş, ağıllı mühakimələri bir çox mətləblərin üstünün açır. Bir tərəfdən Zəhrabəyim ananın “Nə üçün bu qədər savaşırsınız” sualına cavab verirsə, digər tərəfdən qardaşların “özün fikirləş” sözlərinin boşluğunu açır. Gülbaharın “yox, yox mən heç kəsə getmək istəmirəm. Kaş siz bir-birinizdən yola gedin” fikirləri onu məhz ağıl, məfkurə cəhətdən üç qardaşından ayırır. Eyni zamanda, bir qadın olaraq fədakarlığını – ailənin, ocağın sabitliyi naminə öz xoşbəxtliyindən keçməsinə göstərir.

Əsərin sonunda Gülbahar yad görüşlərin daşıyıcısı olan kitabları həyatın ortasına yığaraq yandırır və onlar yanıb qurtardıqdan sonra qoynundan ananın kitabını çıxardır. Atasının övladları üçün yazdığı vəsiyyəti oxuyur: “Yer, göy, aylar və ulduzlar göylərdə seyr edib gəzə-gəzə genə əvvəl-axır günün başına dolanırlar: çünki, bunlar hamısı qədim əzəldə gündən qopub ayrılmış parçalardır. Mən etiqad edirəm ki, mənim də balalarım dünyada hər yanı gəzib dolansalar, genə əvvəl-axır anaları

Zəhranın(əlini anasına tərəf tutur) ətrafında gərək dolanalar;çünki ay ulduz şəmsin parçaları olan kimi, bunlar da analarının ayı və ulduzlarıdır. Vay o kəsin halına ki, təbiətin həmin qanununu pozmaq istəy!Onun insafı və vicdanı ona müdamül-həyat əziyyət edəcək; nə qədər canında nəfəs var peşman olacaq”¹.Atanın vəsiyyəti olan bu sözlər bütün bütün şərq analarının daşdığı genetik kodun ifadəsi kimi səslənir və bunun müqabilində Şərq mühitinin XX əsr tarixindəki pozulmuş nizamının açacağı fəlakətlərin qorxuncluğu göstərilir.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir yüksəliş dövrünün başlanğıcı kimi yadda qalır.Çünki, bu əsrdə bütün görkəmli ədib və ziyalılar ictimai hərəkət içərisində kütlə üçün mübarizəyə qalxmışdılar.Qabaqcıl ziyalılarımızın belə bir mübarizəyə qalxması, nlar üçün heç də asan olmamışdır.O dövrdə müstəmləkə olan Azərbaycanda mövhumat, məqsədli şəkildə yaradılmış xaos hökm sürürdü.Buna görə də yeniliklər, yaradıcı fikirlər, açıq mühakimələr bütövlükdə intibahın özü “mədəniyyət tədbirinin”²önünə problemlər qoyurdu. Buna baxmayaraq XX əsrdə azadlıq ideyalarından ruhlanan ədəbiyyat özünün yeni istiqamətini müəyyənləşdirə bilir.Digər tərəfdən XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında həm romantizmin, həm də tənqidi realizmin inkişaf dövrüdür.1905-1907-ci illər inqilabının, dövrün təzadlarının vəhdətini XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm və tənqidi realizmdə görmək olur.Məhz belə bir tarixi şərait C.Məmmədquluzadənin realizm metodunu formalaşdırır.Tənqidi realist metodun özü qəti inkar məzmunu daşıyır və cəmiyyətin real ictimai quruluşu əleyhinə çevrilir. Bu quruluş C.Məmmədquluzadənin dörd pərdəli “Ər” (1929-1930) komediyasında da ifadəsini tapmışdır.Komediyada müəllif cəmiyyətdəki sosial problemlərin həllindən tutmuş, qadınların taleyinə, onların maarifsizliyinə, eyni zamanda bəzi stereotiplərə nəzər salır.Burada da milli problemlər qadınların taleyi vasitəsilə işıqlandırılır.Əsərin süjeti çox maraqlı xətt üzrə inkişaf edir.Ana Mərcan xanım və Cahangirin bacısı Çiçək xanımın iyirmi üç yaşında hələ də subay qalmasıdır.XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan qadınının vəziyyətini açıb göstərməklə, onları ayıtlmaq istəyir.Ümumiyyətlə, XIX-XX əsrlər Azərbaycan qadınının taleyində xüsusi rol oynayır.XIX əsr Azərbaycanda C.Məmmədquluzadənin qeyd etdiyi kimi qadının problemləri yalnız Çiçəyin yaşadığı şəraətdə

¹Məmmədquluzadə C.Əsərləri.IV cildə.I cild.Bakı: “Öndər”, 2004.

²İbrahimov M.Böyük demokrat.Bakı: Azərb.SSR EA, 1957.

“ərə getməməkdən” başlayırdısa, XX əsr xalqı daha da maarifləndirməklə bu stereotiplərin aradan qalxması ilə tarixdə böyük rol oynadı. Burada qadın obrazları ilə müəllif mövqeyi açılır. Çünki, C.Məmmədquluzadə özünün “Köhnə dərdim” adlı hekayəsində “Şərq qadını məsələsi mənim dərdimdir”¹ demişdir. Maraqlıdır ki, burada bu hadisəyə qarşı mübarizə aparan gənc nəslin nümayəndəsidir. “O cavan gərək biz istədiyimiz kimi hər bir işində və fikrində köhnə əqidəli və köhnə işli müsəlmanlardan seçilsin...”² və bu mübarizə yaşlı nəsillər tərəfindən yaxşı qarşılanmır. Görkəmli Azərbaycan maarifçisi Q.Minsazov Əhməd bəy Ağaoğluna yazdığı məktubunda qeyd edildiyi kimi “Nə qədər ki, qadın məsələsi həll olunmayıb, nə qədər ki, müsəlman qadını qul vəziyyətində olacaq, nə qədər ki, “arvad” sözü müsəlmanlar üçün təhqiramiz söz olacaq, (...arvadın dini, imanı, məzhəbi olmaz. Arvad nə bilir məzhəb nədir?”³ Nə qədər ki, ana (Zeynəb, Şəraf, Zəhrabəyim ana kimi – S.Ə) və arvadlarımız zülmət, mədəniyyətsizlik və əqli şikəstlik atmosferində qalır – bizim guya müsəlmanların ümumbəşər mədəniyyətinə qoşulması, onların inkişaf, mədəniyyət tərəfdarları olması haqda gurultulu sözlərimiz qeyri-səmimi və kobud lovğalıq olacaq”⁴ Şərq qadını Qərb qadınından fərqli adətlərin daşıyıcısıdır. Lakin burada Şərq qadınının ailə qurması üçün belə “ağlaşma” yaratması Azərbaycan qadınının faciəsini, köhnə stereotiplərin daha əcaib şəkildə yaşanmasını göstərir. Bu komediya hadisələrin kuliminasiyası cəmiyyətin real ictimai quruluşu əleyhinə çevrilərək cəmiyyətdə yaşanan xaosu əks etdirir.

Fikir verək: Əsərdə müəllif çox maraqlı təzad yaratmışdı. Məcan xanımın evindəki qadınlar ər axtardığı zamanda dəli xanadək kişilər də qadın eşqinə düşür. Dəli şahzadə öz istəyini belə ifadə edir: “Arvad, arvad, mən arvad istəyirəm”⁵.

Belə bir zamanda professor: “Ərz olsun ki, bu dadəliliyin bir növüdür”(4) deyir. Müəllif özü dəli xanadək kişilər arasında paralelizm yaradır. Çünki, “paralelizm XX əsr ədəbiyyatına xas olan yaranan yeni

¹Məmmədquluzadə C.Əsərləri.IV cildə.III cild.Bakı: “Öndər”, 2004.

²Məmmədquluzadə C.Əsərləri.IV cildə.IV cild.Bakı: “Öndər”, 2004.

³Məmmədquluzadə C.Əsərləri.IV cildə.I cild.Bakı: “Öndər”, 2004.

⁴Geniş şəkildə bax: Nərimin Kamal.Gender qovşağı.I yazı.

⁵Məmmədquluzadə C.Əsərləri.IV cildə.III cild.Bakı: “Öndər”, 2004.

modelin başlıca əlamətlərindən biridir¹.C.Məmmədquluzadənin “Ər” komediyası XX əsrin böyük dəyişmələr, inqilab dövrünün Azərbaycan qadınlarının həyatını təsvir etsə də, onu qeyd etməliyik ki, bu əsr Azərbaycanın həyatında qadınların fəallığı və böyük uğurları ilə də səciyyələnir.Bu mənada əsər qadınların davranışı ilə yeni quruculuq şəraitində özünə gedəcəyi gerçək yolu tapmaqda çətinlik çəkənlərin çaşqınlığını ifadə etməsilə maraqlıdır.C.Məmmədquluzadə bu əsərində də öz ənənəsinə sadıq qalaraq qadınların taleyini bütün cəmiyyətin vəziyyətini əks etdirən güzgü kimi təqdim etmişdir.

“Romantizm və tənqidi realizmin qadın probleminə münasibəti: XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasında qadın obrazlarının yaranmasında təsiredici ədəbi ənənələr” yarımfəslində qadın obrazları Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatında müqayisəli şəkildə araşdırılır.Bu müqayisəyə daxildir: Azərbaycan ədəbiyyatından – M.F.Axundovun komediyaları, M.S.Ordubadının “Dinçilər”, H.Cavidin “Afət”, C.Cabbarlının “Aydın”, “Oqtay Eloğlu” əsərləri və Türkiyə ədəbiyyatından – N.Kamalin “İntibah”, “Zavallı cocuq”, X.Z.Uşaqılığilin “Aşkı məmnü”, M.Raufun “Eylül” əsərləri.

XX əsrin ilk onilliklərinin ədəbiyyatının qadın obrazları üzərində araşdırma apararkən çox maraqlı bir vəziyyətlə rastlaşıırıq.Ədəbi-nəzəri düşüncədə belə bir fikir formalaşmışdır ki, realist ədəbiyyata aid obrazlar həyata, gerçəkliyə daha yaxındır, romantik ədəbiyyatın obrazları isə gerçəkdən artıq idealla bağlıdır.XX əsrin romantik və realist dramaturgiyasını müqayisə edərkən şahid olduq ki, tənqidi realist dramaturgiyada (onun aparıcı mövqeyini təmsil edən C.Məmmədquluzadə dramaturgiyasında)qadın obrazı gerçək həyatdakı qadından daha artıq cəmiyyətin problemlərinin yükünü özündə daşıyan işarəvi bədii komponentdir.Bu isə tənqidi realizmin özünəxas Tahirə Məmmədin sözləri ilə desək, “modelləşdirmə” hadisəsini göstərir.Romantik dramaturgiyanın qadın obrazları isə öz psixoloji məzmununa görə həyatdakı gerçək qadına daha yaxındır.Doğrudur, bu halda daqadına münasibət müəllifin romantik idealından bəhrələnilir, lakin idealı korladığı zaman bu obraz daha çox həyati məzmun qazanır.XX əsr bütün dünyada, eləcə də qədim Şərqdə haqsızlığa,

¹Məmməd T. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası (H.Cavid, C.Məmmədquluzadə və C.Cabbarlının dramaturgiyası əsasında). Filol.elm.dok...alimlik dərəcəsi üçün təqdim edilmiş dis.....Bakı, 2004.

ictimai bərabərsizliyə, imperializm əsarətinə qarşı qanlı mübarizələr dövrü olmuşdur. Bu mübarizədən faydalanan qərb öz mədəniyyətini yaymaq üçün də əlverişli şərait qazandı. Fransız hüquq bəyannamələri və daha sonra Rusiyada sürətlənən inqilabi mübarizə qərbi ucqarlar üçün ədalət məkanı kimi tanıtmqla bərabər həm də yeni müstəmləkələr üçün şərait yaradırdı. Fərdi və sosial azadlığa meyli olduğu üçün qərb mədəniyyəti, həyat tərz, təhsil sistemi şərqilər üçün cəlbəedici idi. Belə bir zamanda Qərb ənənələri Azərbaycan ədəbiyyatında da sürətlə yayılmağa başladı. Azərbaycan ədəbiyyatında Qərbə meyllilik, qərb ədəbiyyatından təsirlənmə XIX əsrin əvvəllərindən başlanıb, 50-ci illərdən sürətlənsə də onun özünə aid nümunələrini Azərbaycan dilli oxucular arasında geniş yayılması XIX əsrin sonu XX əsrin ilk onilliklərindən başlandı. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyası elə bir dövrdə yaranmışdır ki, artıq dünya ədəbiyyatı ilə ineqrasiyanın müəyyən bir mərhələsi yaşanmışdı. XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının dünya ədəbiyyatı ənənələrini mənimsəməsi birbaşa səviyyədən daha çox Rusiya və Türkiyə ədəbiyyatından keçib gələn ənənə şəklində özünü göstərməkdəydi. Bu ənənədə xüsusilə realist ədəbiyyatın qadın obrazlarının yaranmasında kənar təsir hiss olunmur, lakin romantik qadın obrazlarının məzmununda türk ədəbiyyat ənənələri özünü göstərir.

Dissertasiyanın **“Azərbaycan tənqidi realist poeziyasında qadın problemi”** adlanan üçüncü fəslə iki bölmə ayrılır. **“Klassik ənənəvi poeziyadan qadının satirik mühitə keçidi”** adlı birinci yarımfəsilə klassik poeziyanın dilbər (məşuq) arxetipinin XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında dekonstruktiv keyfiyyətlərlə üzə çıxması araşdırılır. Bu müəyyənləşmə klassik poeziya ilə satirik poeziya nümunələri arasında müqyisəli şəkildə aparılır. Bədii düşüncədə insanı dərk tarixən müxtəlif şəkildə təzahür etmişdir. Buna görə də qadın və onun xarakteri, gözəlliklərinin etik-estetik qavranılması xüsusiyyətləri insanların və onun yaşadığı zamanla, məkanla bağlı ideya-mənəvi görüşlərdən asılı olaraq dəyişikliyə uğramışdır. Bu proses hər bir tarixi dövərdə qadını yenidən dərk etmə, duyma və bədii dəyərləndirmə əsasında formalaşmışdır. Qadının etik-estetik dəyəri, bədii funksiyası poeziyanın mərkəzi obrazı olan insana münasibətdə zəngin məzmunluluq kəsb etməklə yanaşı, qadın özü seçilən bir poetik obraza çevrilmişdir. Tarixi ənənələrimizə bağlı olan tənqidi realist poeziyamızda bu tendensiya yeni keyfiyyət dəyişmələri ilə diqqəti cəlb edir. Həmin dövrdə qadına qarşı dəyişilən maraq və münasibət bilavasitə onunla bağlı olan mövzuların bədii həllinə də köklü təsir etdi. Qadının insanı dəyərləndirmə

vasitəsinə çevrilməsi yaradıcı təfəkkürdə qadına qarşı dəyişilən marağın ən xarakterik cizgilərindən oldu. Tənqidi realist poeziyada qadının real vəziyyətinin duyumu və görümlü M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, C.Cabbarlı kimi şairlərin yaradıcılığında fərdi üslubi keyfiyyətlər qazanaraq ifadəsini tapdı. Bu əsasən poetik ifadədə qadının lirik “mən”inin açılmasında, təsvir obyektinin ümumiləşdirilərək əxlaqi mətləblərin ifadəsində yönəldilməsində tənqid yolu ilə təsvirin ibrətamiz məzmun almasında özünü göstərdi. Lakin qeyd etməliyik ki, obyekt (qadın) mənalandırma sənətin, metodun ümumi prinsipləri ilə baş versə də müstəqil düşüncə tərzini hər bir şairin yaradıcılığında onun öz fərdi ifadə tərzinə əsaslanır.

Klassik poeziya ilə satirik poeziyada müqayisədə dekonstruktiv məqamların üzə çıxmasına N.Paşayeva “Sabir və klassik poeziya” adlı məqaləsində toxunur. M.Füzuli və N.Kamal yaradıcılığını M.Ə.Sabir yaradıcılığı ilə müqayisə edir. Füzuli və Sabir müqayisəsində göstərir ki, Füzuli yaradıcılığında da, Sabir yaradıcılığında da ata öz övladına nəsihət verir. Lakin Füzulidə ata övladını işığa, həyata şüurlu nəzərlə baxmağa səsləyirsə, M.Ə.Sabirin satirik tipi olan ata öz övladını elmdən, təhsildən uzaqlaşdırmağa, özü kimi cəhalət, nadanlıq bataqlığına salmağa çalışır. “Birinci ata təqdirə, ikinci ata isə tənqiddə layiqidir”¹. N.Paşayevanın müqayisəsi kişi tipləri arasında gedirsə, bu dissertasiyadakı müqayisə dilbər (qadın) obrazı fonunda tədqiqatə cəlb olunur. M.Ə.Sabirin poeziyasına klassik ənənə kontekstində yanaşdıqda ilk göz önünə gələn sənətkar M.Füzuli olur. M.Füzuli şeirlərindən birində yazır:

Nihali-sərvidir qəddin, qaşın nun ol nihal üzrə,
Misali-nöqtəyi-nun xalin ol mişkin hilal üzrə.
Olub heyran götürmək xəttü xalından nəzər guya,
Gözüm mərdümləridir nöqtələr ol xətti xal üzrə².

Orta əsrlərdə gözəlliyin əksində irfani baxış əsas idi. Şərqin irfani fəlsəfəsi insan gözəlliyini qiymətli bir xəzinə, Allah camalının cəlalı sayırdı. İnsan, onun gözəlliyinə vurğunluq Füzuli qəzəllərinin incəsidir. Füzuli dilbərin gözəlliyindən daha çox aşiqin həsrətini, kədərini, ahını, göz yaşını qələmə alırdı. Şərqin mütəfəkkir ziyalıları təmsil edən Füzuli qəhrəmanı daima kədərli olur. Çünki, zamanın bütün kədəri, dərdi və naləsi Füzuli

¹ Azərbaycan ədəbiyyatında realizm məsələləri. Bakı: ADU, 1985.

² Füzuli M. Əsərləri. Bakı, 1944.

qəhrəmanın ruhuna hopmuşdur. O, bu kədərdən, dərdədən bezmir, əksinə azalmasından, yox olmasından qorxurdu. M. Ə. Sabirdə isə bu tamamilə əksinə idi. Qəhrəmanına hopmuş kədərə Sabir satirik münasibətlə yanaşırdı. Kədər və dərd hər iki sənətkarın yaradıcılığında eyni motiv olsa da, fərqli məzmun keyfiyyəti daşıyırdı. Füzulidə bu motiv poetik obrazı ülviliyə qaldırır, Sabirdə isə dəhşətə sürükləyirdi. M. Ə. Sabir dilbərə, daha doğrusu, onun klassik təsvir üsuluna real ölçülərlə yanaşıb ironiya edirdi:

Ey alnın ay, üzün günəş, qaşların kəman!
Ceyran gözün, qarışqa xəttin, kakilin ilan!
...Xalın üzündə buğda, başında saçın qürab,
Qah-Qah! Qəribə gülməlisən xaniman xarab!¹

M. Ə. Sabir dilbər arxetipinə bir başqa kontekstdə yanaşmışdır. Sabirin S. Ə. Şirvaniyə nəzirə yazdığı “Sonya, ey dilbəri-pakizə əda!” satirası dəyişməni və fərqli məzmunu çox gözəl əks etdirir.

Xəlqə xublardan vüsali-rahətəfzadır gərəz,
Aşiqə ancaq təsərrüfsüz tamaşadır gərəz,
Zahidə, tərək etmə şahidlər vüsali-rahətin,
Gər ibadətdən həmin gılmanü huradır gərəz.
Huri kövsərdən ki, derlər rovezeyi-rizvanda var,
Saqiyi-gülçöhrəvü cami-müsəffadır gərəz.
Qəl, Füzuli, tərək ibrahimi-təkəllüm kim, yetər
Surəti halın, gər izhari-təmənnadır gərəz.²

Burada Füzuli eşq və gözəl haqqında öz fəlsəfi düşüncələrini bədii sürətdə ifadə edərək bildirir ki, hər kəs gözəli yalnız vüsəl zövqü üçün istəyirsə, onun aşiqinin məqsədi ruhani həzz, estetik zövq, “təsərrüfsüz tamaşadır”. Aşiq də dünya səadəti həsrətindədir. Lakin bu həsrət adi insanların dar, məhdud, maddi tələbindən uzaqdır. Füzuli hər addımda yüksək, romantik həyat zövqünü, canlı gözəl eşqini mövhüm axirət səadəti vədinə qarşı qoyur. Ona görə də, Füzuli, zahidə müraciət edir və deyir ki, əgər ibadətdən məqsəd huri, qılmandırsa, dünya gözəllərinin vüsəlini tərək etmək lazım deyil. Nəqdi qoyub, nisyə dalınca getmək lazım deyil³.

Sabirin qəhrəmanı isə həyat yoldaşını qoyub, minlərlə Sonya kimilərinin ardınca qaçan Nağdi bəy kimiləridir. Füzulinin qəhrəmanı ilə müqayisədə

¹Sabir M. Ə. Hop-hopnamə. Bakı: Yazıçı, 1980.

²Əsgərli Z. S. Ə. Şirvani. Bakı: Elm, 2005.

³Bax: yenə orada..... səh. 374.

Sabirin qəhrəmanı fərqlidir. Füzulinin qəhrəmanının məhəbbəti fədakar məhəbbətdir, kədərli, acıdır. Çünki, vüsal səadətindən məhrumdur. Sabirin qəhrəmanı isə bu həsrətdən məhrum deyil. Füzulinin qadın qəhrəmanının özü aşiq olmurdu. Qadın qəhrəman öz daxili ənginlikləri, namusu, ləyaqəti ilə qarşısındakını özünə aşiq edib, sonra aşıqının məşuquna çevrilirdi. Əsl həqiqi məhəbbət elə burada dərk olunurdu. Sabir də Nağdı bəyin qadın qəhrəmanı isə

Mənə əvvəlcə özün yar oldun,
Sevdiyimsən, deyə, dildar oldun,
...Əmr qıldın mənə, şeyda ol, oldum,
Eşqdə bisəriti pa ol, oldum¹.

Belə idi, sevməyi, qul olmağı əmr edirdi. Əslində, Nağdı bəyin kədəri o vaxtdan başladı ki, o, Sonyanın “qeyrətini at, atdım” fikirlərinə müti olaraq baş əydi. Öz aldadıcı nəfsinin qurbanına çevrilməyi özünə yol seçdi. Deməli, belə qənaətə gəlmək olur ki, Füzuli qəhrəmanı doğruluq, vəfa, sədaqət, təvəzökarlıq aşılaraq, insanı yüksəldən, kamala çatdıran aşıqlıkdən söhbət açır. Füzuli, belə aşiq olmadıqda kədərli vəziyyətin yaranacağını bildirirsə, Sabir qəhrəmanının bir başqa kədərini içində olduğunu qeyd edir. Çünki, Füzulinin aşıladığı kamala çatdıran aşıqlıkdən Nağdı bəy uzaq idi. Bu uzaqlığın özü Nağdı bəyin kədərini təzahürüdür.

Y. Qarayevin sözləri ilə desək, “Bizim klassik poeziyamızda mütəfəkkir şair (Füzuli-S.Ə), hər şeydən əvvəl, aşiq kimi düşünür, romantik xəyalpərvər aşiq kimi!... M.Ə. Sabir klassik poeziyanın və ictimai fikrimizin bütün gözəl xüsusiyyətlərini pozaraq, mütəfəkkir aşıqın mövqeyini mütəfəkkir arifə, tam realist filosofa tapşırır”². Bu dəyişiklik əslində elmi-nəzəri təsnifat olaraq ədəbi metodun tarixi ilə şərtlənir. Şərq poeziya klassikasında realist metod əsas deyildi. Lakin romantik metodla insan yaradılmışların ən mükəmməli olaraq özünün ən gözəl duyğusu olan eşqlə kamilləşirdi. Bu eşq yolunun bələdçisi isə qadın, “dərbər” idi. Nağdı bəy kimilərinin də həyat idealında isə eşqin məzmunu və ifadə etdiyi tutum dəyişdiyindən bu tip “aşıqlar” satirada öz əksini tapmışdır.

Dünya müharibələri və inqilablardan başqa elmi texniki tərəqqi dövrü kimi səciyyələnən XX əsr qadınların taleyini dəyişdirdi. Qadının siyasi hüquq və azadlıqları XX əsrdə heç bir zaman görünməmiş dinamika ilə inkişaf

¹Sabir M.Ə. Hop-hopnamə. Bakı: Yazıçı, 1980.

²Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980.

etməyə başladı. Təbiidir ki, ümumbəşəri hüquqların bir hissəsini qadın hüquqları təşkil edir. Müasir dövrdə qadın və işi arasında mövcud funksiyaların dəyişilməsi və yeniləşməsi köhnə stereotiplərin dağıdılmasının mürəkkəb prosesi kimi üzə çıxır. Dünyada və cəmiyyətdə baş verən əsaslı dəyişmələr yeni tipli oxucu və müəlliflərin formalaşmasına yol açır. Tənqidi realizm və onun özü ilə gətirdiyi satirik obrazlar qalereyası da bu dəyişmənin nəticəsi idi. Bu dəyişmədə dilbər “anyalara”, “sonyalara” çevrilməyə başladı. Qadın klassik ənənəvi poeziyadan satirik mühitə keçərək maraq doğurdu.

III fəslin **“Bədii yaradıcılıq sistemində qadın obrazı ilə müəllif mövqeyinin ifadəsi”** adlanan ikinci yarımfəsildə M.Ə.Sabirin, Ə.Nəzminin, C.Cabbarlının və Ə.Qəmküsarın satirik poeziya nümunələri daxilində qadın obrazı tədqiq olunur. Məlum olur ki, onların poetik duyumunda qadına həssas münasibət, qadına qarşı dərin müşahidə və duyum hissindən yaranan insani məzmun güclüdür. Adlarını qeyd etdiyimiz şairlərin satirik poeziya nümunələrində ailənin təsviri, qadına olan münasibətin əzəzilliyinin güclü assosiasiyalar doğurması bir çox şairlərin üslub özünəməxsusluğu kimi qadının etik-fəlsəfi məzmununu, mənəvi-əxlaqi dəyərini daha da gücləndirir. Tədqiqat apardığımız poeziya nümunələrində qadına qarşı münasibət istənilən hadisə və məqamın daxilində oytadığı psixoloji təsirlərlə diqqətimi cəlb etdi. Satirik poeziya nümunələrinə müraciət etməyimizə baxmayaraq, qadın obrazının lirik məni göründü. Bu lirik mənin görünməsi isə XX əsrin əvvəllərindəki qadına qarşı münasibətdə daxili effekti üzə çıxarır. Mənalandırılan predmet (yəni qadın) bədii obraza çevrilərək, düşüncəmizdə oytadığı hiss və duyğularla həmin obyektin məzmununda yeni poetik görüntülərin yaranmasına səbəb olur. Bu baxımdan da qadına münasibətin özü və yanaşması zaman-zaman dəyişilə bilər. Əsrin əvvəllərində daha çox qəddarlıqla, etinasızlıqla, kobudluqla üz bəüz qalan qadın tolerantlığın qəbul olunduğu müasir bir zamanda cəmiyyətin aparıcı qüvvəsidir. Əsrin əvvəllərində savadsızlığın, stereotiplərin, yalançı din xadimlərinin düşüncəsiz görüşlərinin qurbanına çevrilmişdi. Ə.Nəzminin azyaşlı bədbəxt qızların ah-naləsini, fəryadını, göz yaşlarını yanıqlı bir dillə ifadə etməsi bunun əyani sübutudur:

Biz almışığ arvad, alağ çəkməyə.
Almamışığ zülfə darağ çəkməyə.

Biz almışiq arvad ola cariyə,
Almamışiq xanım ola yariyə¹.

Ə.Nəzmi burada qızları oxutmaq, qadınlarla insan kimi rəftar etmək ideyasını ardıcıl müdafiə və təbliğ edir. “A qızlar” şerində isə o, dərin kədər hissi, ürək ağrısı ilə deyir:

Heyvan kimi çəkdik sizi bazarə, a qızlar!
Satdıq sizi hər köhnəyə, kaftarə, a qızlar!
İstəkli vətən gülləri!Sizsiz yaz açılmaz,
Siz elmsizsiz, nuri-məarif də saçılmaz,
Gün çıxmasa zulmati-şəbistan qaçırılmaz,
Sizdən umulur çarə bu azarə, a qızlar!
Həm tərbiyə, təlim uşaqlarə a qızlar!²

Qadın azadlığı yolunda qələm çalanlar, mütərəqqi fikir və düşüncə sahibləri şairin satirasında, bir qayda olaraq, köhnəpərəstlərlə, ruhanilərlə, şəriət ehkamının kor-koranə təbliğatçıları ilə üz-üzə gəlir, kəskin məfkurə döyüşünə çıxırlar.Qadın və qızlarımızın kölə vəziyyətinə salınmasının əsas səbəbini elmsizlikdə əlim, görən şair, elə bu elmsizliyin çarəsini qadınların özlərində görərək “Sizdən umulur çarə bu azarə, a qızlar” deyir.Qadınların vəziyyətini göstərərək qadınların özlərini bu yolda çıxış nöqtəsi bilir.Çünki, xalqın məişətində, təfəkkür tərzində bir yenilik, dönüş yaratmaq istəyirdi.Qadının savadsızlığı ilə heç cür barışa bilməyən şair, qadınlara üz tutub deyir ki, siz uşaqlara təlim, tərbiyə verənsiz, sizin aqibətiniz axı necə savadsız ola bilər?Ədib əsrin əvvəllərindəki qadının təsvirini özünütəqdimdə verir və həmin savadsız qadınlara məsləhət verərək, çıxış yolunu onların özlərində, savadlanmasında görür.Güclü hissiyyat, iti görmə, duyma qabiliyyəti realist poeziyanın nümayəndələrinin ilk baxışda adi görünən deyimlərinə bədiilik çaları verir və təsiri gücləndirir.Qadının belə məqamlarına nüfuz etmək onun məzmununda mövcud qanunauyğunluqları ictimai fikrin ümumiləşdirilməsinə çevirmək meyli tənqidi realist poeziyanın təmsilçilərinin başlıca keyfiyyətlərindəndir.Araşdırmamızda aydın oldu ki, bu poeziya nümunələrində ümumiləşdirmə meyli yalnız təsvir xarakteri daşımır, birbaşa tipik şəraitdə tipik xarakterlərin açılması məqsədinə yönəlir.Əslində, yaradılışında böyük estetik tutuma malik olan qadın əsrin əvvəllərində ona yanaşma tərzinin ucbatından sanki bu dəyərini itirmişdir.Lakin bu, itkinin üsyancasına aradan qalxmasını tənqidi realist

¹Nəzmi Ə.Seçilmiş əsərləri.Şerlər, felyetonlar, məqalələr.Bakı: Yazıçı, 1979.

²Yenə orada.. səh.12.

poeziyanın Ə.Nəzmi, M.Ə.Sabir, Ə.Qəmküsar və C.Cabbarlı kimi nümayəndələrinin qələmində izlədik.Şahid olduq ki, qadın özünün fəlsəfi, etik, estetik dəyərini o zaman daha dərindən anlamış olur ki, ailədaxili və cəmiyyətdaxili situasiyalarda da bu dəyərin ona verilməsini görsün. Eyni zamanda, təkcə dəyər verilməklə yox. Həmin ali dəyərləri fəlsəfəsini anlayaraq, hüquqlarını qoruya biləndə qadın cəmiyyətdə öz layiqli yerini ala bilər.Qadın bu zaman istər real həyatda, istərsə də bədii obrazlaşdırmada özünü n etik-estetik,sosial tutumunu yaşayır.

Poeziyada qadın yalnız mövzu və poetik obraz mənbəyi kimi deyil, həm də geniş mənada obrazlılığın yaradıcı komponenti kimi çıxış edir ki, bu da bütün təzahürləri, prosesləri və xarakterindəki xüsusiyyətləri ilə qadının bədii aləmə daxil olmasını şərtləndirir.Poeziyada fikrin obrazlı qavranışı, poetik şəkildə ifadə olunması vacib xüsusiyyətlərdən biridir.Lakin tənqidi realist poeziyada qadın obrazları ilə müəllif mövqeyinin ideyası aşkarlanır.Bu aşkarlıq fonunda qadın obrazlarının müxtəlifliyi, mühitin qadına münasibəti, cəmiyyətdə qadının tutduğu yerin təqdimi həmin poetik nümunənin hansı tarixi zamanın məhsulu olduğunu bizə çatdırır.Məlum olur ki, XX əsrin əvvəllərində qadına münasibətdə mövcud olanlar tənqidi realist poeziyanın ruhuna, tərkibinə hopmuşdur.XX əsr Azərbaycan tənqidçiləri istər klassik irs, istərsə də müasir ədəbiyyatla bağlı bədii problem, fakt və hadisələri ümumi mədəni inkişaf kontekstində görməyə çalışırdılar¹.

XX əsrin əvvəllərində tənqidi realist poeziyada yekun nəticədə əslində müəllifin mövqeyi ön plana çəkilir.Burada ilk planda gerçəkliklər təqdim olunur, sonda isə müəllifin qadın hüquqsuzluğuna etirazı özünü doğruldur.Bir tərəfdən müəllif qadının hüquqsuzluğuna etiraz edirsə(məsələn Tükəzban, Xandostu, Fatma və s. kimi obrazları nümunə göstərmək olar), digər tərəfdən Sonya, Janka, Jena, Liza, Anna və s. kimi obrazları vasitəsilə qadının tam sərbəstliyini müəyyənləşdirir, eyni zamanda Fatma, tükəzbanların özü üçün daha doğma və əziz olduğunu bildirir, belə olduğu halda, biz müəlliflərin də mövqelərinə əsaslanaraq buradakı qadın tiplərini iki qismə bölə bilərik:

a) Ailəsinə, övladına, bağlı olan, lakin azadlığı əlindən alınmış qadınlar.

¹Rəsuli İ.XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasında Türkiyə mövzusu.Fil.elm.nam...dis.Bakı, 1998.

b) Birinci qismə daxil olan qadınlardan fərqli olaraq, dəyərlərin sərhəddini belə keçərək arzularını və qiymətlərini müxtəlif cinsində axtaran və reallaşdıran qadınlar.

Belə iki tip qadınların tənqidi realist poeziyada qarşılaşdırılması təsadüfi deyildir. Bu zaman lirik xarakterin keçirdiyi hisslər, psixoloji vəsiyə-yət iki qism qadınların paralel, müqayisədə təqdimi “kişilər”in münasibətində əyaniləşir. Birinci tip şərqli qadınların simasında qadın əzilərək öz hüquqsuzluğunu dərk edirdi. Lakin ikinci tip qadınların simasında (bizim üçün qadınlığa yad olan hərəkətlər, münasibətlər fonunda) tam sərbəstliyi görən Nağdı bəy kimiləri öz həyat yoldaşlarının üstünlüklərini görməkdən məhrumdurlar. Əslində bir təsəlli tapmaq olur ki, Sonya kimi könül əyləndirənlər bizim millətə mənsub deyillər. Amma mövcud yaşantıya uyğun bu qadınların müqayisəsi aspektində qadın münasibətləri, yaşantıları arasında müəllif əlaqə qurur və həmin əlaqədən yaranmış təsviri mənalandırmaqla öz yaşantılarını (burada müəllifin yaşantısı o mənada işlədilir ki, çünki, müəllif özü qadınların bu vəziyyətdə yaşadığı bir tarixi zamanı öz gözləri ilə görmüş, bir insan kimi bəşər övladının halına acımışdır). Ən əsası isə mövcud olan tarixi olaylar anında yaşamışdır) açmağa çalışır. Buradakı bu qadın obrazları vasitəsilə əslində müəllifin mövqeyi ön plana çəkilir.

Pul bizim, bulvarda qız, yollar açıqdır getməyə;

Dağ duman, əlvan tuman, hacətmi var fikr etməyə?

Maryanı xoşal edib zövqü səfaya yetməyə,

Fatmanı evlərdə ağlatsaq, qiyamətmi qopar?¹

Beləliklə də iki qadın tipi kimi, iki kişi tipi ortaya çıxır; birinci öz “monoloqu” ilə özünü təqdim edən, ikinci həmin monoloqu incəliklərinə qədər qurub qəhrəmanını ifşa edən kişi – müəllif, şair. Əslində Fatma, Tükəzban ilə Marya, Sonya və s. qadınların poeziya nümunələrinə müəlliflər tərəfindən gətirilməsi bu iki tip qadın arasında təzadlılıq hissini daha da artırır. Nağdı bəy və onun kimilər çox zaman konkret olaraq özünün üzdənirəq əlamətləri və keyfiyyətləri ilə iki qadın arasında əlaqələndirici rol oynayır. Bu əlaqələndirmədə kişi rol oynasa da, elə məhz xarakter baxımından istər müəllif, istərsə də cəmiyyət arasında gözdən düşmüş, şəxsiyyəti alçaldılmış fonda Nağdı bəy kimilərinin özləri və Sonya kimilər olur. Fatma kimilər sarsıdıcı psixoloji momentlərlə üz-üzə qalsa da, Nağdı

¹Cabbarlı C. Əsərləri. III cild. III cild. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1969.

bəy və Sonya kimilərinin fonunda nəticə etibarilə xarakter və şəxsiyyətlərinin yüksəkliyə malik olması baxımından ucada dururlar. Yüksəkdə duran Fatma kimilərin tənqidi realist poeziyada problemlərinin müəlliflər tərəfindən qabardılması məhz Sonya və Nağdı kimiləri də yada salır. Diqqətlə yanaşdıqda problem yaşamış Fatma və Tükəzban kimi qadınların fonunda ikincilər kölgədə qalır. Deməli, birinci tipə daxil olmuş qadınlar daha ürəyə yatımlı, doğmadırlar, (nə qədər təzyiqlərə məruz qalıb, əzilmiş olsalar belə) nəinki ikinci tip qadınlar və ikinci tiplərə şərait yaradan birinci tip “kişilər”.

Birinci tip qadınların halından doğan kədər tənqidi realist poeziyanın M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, C.Cabbarlı kimi nümayəndələri yalnız Fatmanın, Tükəzbanın yaşantıları kimi deyil, cəmiyyətin məzmununda və rərək ümumxalq yaşantısına çevirmişlər. Müəllif Nağdı bəy və Sonya arasında qurulan əlaqəni mənalandıraraq bədii ümumiləşdirmə ilə təqdim edir və onu ictimai mətləblərin ifadəsinə yönəldərək fikrin konkretləşməsi, Tükəzban və Fatmalara qarşı məqsədin açılması üçün zəmin yaradır.

Kim Tükəzbanla otursa, evdə bir gün görməyir,
İşvə bilməz, qəmzə bilməz, eyşüişrət bilməyir,
Maryanın nazilə gülmür, həm bizi güldürməyir,
Biz də kamə, ay Baba, çatsaq, qiyamətmi qopar?¹

Tənqidi realist poeziya nümunələrinə hakim kəsilən satirik üslub və bu üslub daxilində süjetin qadının lirik məninin üzərində qurularaq inkişaf etdirilməsi diqqət mərkəzinə gətirilən situasiyalarda açılıb, mənalənir. Ona görə də satirik poeziya nümunələri müxtəlif zaman kəsiyində həm emosional, həm şux, həm də istənilən tip (mənfi və müsbət) qadının “füsunkar portret” obrazlılığını cızma bilər.

İfadə tərz-i, iti müşahidə, qadını, nəinki qadını ümumilikdə insanı dərin-dən duyum hissi, görüntünü mənalandırma satirik şeirlərin əsas xüsusiyyətlərindəndir. Eyni zamanda, real zəmindən doğan isti görüntülərdir. Əslində qadını dəyərləndirmədə satirik ruha malik olan qeyd etdiyimiz poeziya nümunələrində qadına həssas yanaşmadan yaranan kövrək duyğular şeirin ümumi ruhunu müəyyənləşdirən başlıca amillərdəndir. Qadın üçün həyacandoğurucu cəmiyyət hadisələrini ifadədə satiriklik şerin ritm və ahəngini saxlayır. Beləliklə, tənqidi realist poeziyada qadın obrazı vasitəsilə

¹Cabbarlı C. Əsərləri. III cild. III cild. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1969.

müəllif mövqeyini ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılıq xüsusiyyətləri əsasında araşdırmaqla konkret nəticələrə gəlmək olar. İnsanın yaşadığı zamanla bağlı dünyagörüşündən asılı olaraq həm mövzu, həm də bədii-estetik funksiyasını dəyişərək yeni xüsusiyyətlər kəsb edən qadın dinamikadan məhrum, statik bir varlıq deyil.

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində bütün tədqiqata yekun vurulur, əldə edilmiş elmi-nəzəri qənaətlər ümumiləşdirilir.

1. Azərbaycan tənqidi realist ədəbiyyatının təqdim etdiyi qadın obrazı milli-dini və və sosial-tarixi kontekstdə araşdırılır və sovet ədəbiyyatşünaslığının ideoloji yanaşmalarında yol verilən yanlışlıqlar sistemləşdirilərək təkzib olunur. Bu təkzib olunma da bir başqa tarixi fakt ortaya çıxır. Məlum olur ki, bir çox tədqiqatçıların qeyd etdiyi “Türkiyə və İranın M.Cəlil yaradıcılığında məcazi məna daşması” fikri özünü doğrultmadı. Əksinə Naxçıvan və Qars vilayətinin bir-biri ilə sıx əlaqəli olması Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının və tarixinin bir çox hadisələrinin izahı üçün nəzərə alınmalı faktlardır.

2. Realist ədəbiyyatla müqayisədə romantik qadın obrazlarının daxili konfliktlərində yaşanan faciəvilik ənənəsinin Türkiyə ədəbiyyatından gəlməsi ilk olaraq müəyyənləşdirilir;

3. Ənənəvi Şərq ədəbiyyatının dilbər obrazından satirik mühitə keçidi müqayisələrlə araşdırılır;

4. Satirik poeziyada qadın obrazına münasibətlə müəllif mövqeyinin ifadəsində iki tip kişi obrazının (həm qadının haqlarını tapdalayan, həm də onu müdafiə edən) eyni zamanda müştərək çıxış etməsi göstərilir.

Dissertasiyanın mövzusu ilə əlaqədar aşağıdakı məqalə və tezislər nəşr olunmuşdur:

1. Klassik poeziyanın dilbər arxetipinin tənqidi realist şəirdə dekonstruksiyası. Müqayisəli ədəbiyyat: ədəbiyyatlarda və mədəniyyətlərdə arxetiplər. BSU. IV Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları. Mütərcim. 2010. s.28.
2. C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestində qadın obrazları milli və dini dəyərlər kontekstində. BSU. Elmi əsərlər. “Kitab aləmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi-2011. №1. s.92-99.
3. “Molla Nəsrəddin” jurnalı və qadın azadlığı məsələsi. “Azərbaycan” jurnalı. 2011. №8. s.180-183.
4. Fərqli dinlərdə qadın məsələsi. BDU. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq Elmi-nəzəri jurnal. 1(77). Bakı-2011. s.259-262.
5. Qərb tipli Şərq ədəbiyyatında qadın obrazları. Bakı; Dil və ədəbiyyat. “ADU NƏŞRİYYAT” MMC, 2011. s.171-176.
6. Роль женщины в семье (на материале прозы Юсифа Везира Чемаземинли). Вопросы Тюркологии. ДГУ. Махачкала, 2011. №7. s.92-95/
7. The Woman Problem in “A Husband” by Jalil Mammadgoulou-Zadeh. American Index of Central Asian Scholarship. Latest AICOS issue: Volume, Number 2. September 2011. s.3-7.
8. Женская трагедия в прозе Абдуррагим Бека Хагвердиев. Синтез в русской и мировой художественной культуре. Материалы XI научно-практической конференции, посвященной памяти Алексея Федоровича Лосева. МПГУ. Москва 2011. s.171-177.
9. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasında qadın problemi. Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2012. s.19-22.
10. Qadın tarixi kontekstində. Müqayisəli ədəbiyyat: ədəbiyyat və mədəniyyətlərdə istorioqrafiya: mif, ədəbiyyat və tarix arasında – Bakı: Mütərcim, 2013. s.

**Женские образы в азербайджанской критической
реалистической литературе**

РЕЗЮМЕ

Препятствия, создаваемые советской идеологией власти фактически ощущаемы до настоящего времени, что наложило свой отпечаток в изучении проблемы женского образа в национальной литературе в ее реальном контексте. С обретением Азербайджаном независимости изучение женских образов в критической реалистической литературе, привлечение их к исследованиям в последние годы приобрело особую актуальность и значимость.

Настоящая диссертация представляет собой первое научное изучение, посвященное женским образам в азербайджанской критической реалистической литературе. Диссертация состоит из введения, трёх глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, определяются цели и задачи исследования, излагается степень изученности проблемы, ее научная новизна, практическая значимость, теоретические источники.

В первой главе «Проблема женщины в азербайджанской критической реалистической прозе» ставятся и решаются задачи следующего порядка: а) стереотип женщины в критической реалистической прозе в рамках национальной культуры и нравственных норм; б) женские образы критической реалистической прозы в контексте религиозных ценностей.

Во второй главе диссертации «Проблема женщины в азербайджанской критической реалистической драматургии» рассматриваются вопросы отражения проблем общества сквозь призму драматизма судьбы женщины, отношение к проблеме женщины в романтической и критической реалистической литературе, литературные традиции в создании женских образов в азербайджанской драматургии XX столетия.

В третьей главе диссертации «Проблема женщины в азербайджанской критической реалистической поэзии» рассматриваются проблемы перехода женских образов из классической поэзии в сатирическую плоскость, выражения авторской позиции посредством женских образов и т. д.

В «Заключении» подводятся итоги исследованию.

The female character in Azerbaijan critical realistic literature

SUMMARY

Restrictions imposed by the Soviet ideology and their partly existing impacts formed a serious obstacle for studying the issue of woman with its true contextual terms and specific values in the national literature. Study of the female character in critical realistic literature and its involvement in research with opportunities offered by the period of independence are of particular importance.

The presented dissertation is the first research paper dedicated to the female character in Azerbaijan critical realistic literature.

The paper consists of introduction, three chapters, conclusion and the list of used literature.

In the "Introduction" actuality of the topic is grounded, as well as goals and objectives of the research, level of study of the problem, and scientific innovations, practical significance, theoretical sources and structure of the work are described.

The following issues are put forward and resolved in the first chapter entitled "The issue of woman in Azerbaijan critical realistic prose": a) the woman in critical realistic prose within the framework of stereotypes, national values and norms, b) female characters of critical realistic prose in the context of religious values.

The following issues are studied in the second chapter of the paper entitled "The issue of woman in Azerbaijan critical realistic drama": a) reflection of problems of the society in drama with dramatic nature of the women's fate, b) romanticism and critical realism in relation to the issue of woman: influential literary traditions in formation of the female characters in the 20th century Azerbaijan literature.

The following issues are reflected in the third chapter of the paper entitled "The issue of woman in Azerbaijan critical realistic poetry": a) the woman's transition from the classical traditional poetry to satiric environment, b) expression of the author's position by the female character in the system of artistic creativity.

In the "Conclusion" the research is summed up, its main results are formulated and further study prospects of the studied problem are shown.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ им. НИЗАМИ**

На правах рукописи

САДАГАТ ХАТЕМ КЫЗЫ АСКЕРОВА

**ЖЕНСКИЕ ОБРАЗЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
КРИТИЧЕСКОЙ РЕАЛИСТИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

5716.01- Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии**

БАКУ-2015